

Юлія В'ячеславівна Осташевська
завідувач науково-дослідного відділу
пізньосередньовічної, ранньомодерної та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ostashevskaya@ukr.net

Yuliia Ostashevskaya
Head of department of the late medieval, early modern
and modern history of Ukraine,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**ДАР ФЕЛЬДМАРШАЛА ДОСЛІДНИКУ КИЇВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
(ДО ПИТАННЯ ПРО НАГОРОДНУ ШАБЛЮ П. ВІТГЕНШТЕЙНА)**

**THE GIFT OF THE FIELD MARSHAL TO THE RESEARCHER OF THE KIEV ANTIQUITIES
(TO THE QUESTION OF THE P. WITTMENSTEIN REWARD SABER)**

Анотація

У статті йдеться про долю генерал-фельдмаршала П. Вітгенштейна, обставини, за яких його кавалерійська шабля потрапила до археолога К. Лохвицького, а потім до Музею старожитностей при Університеті св. Володимира у Києві. Здійснено спробу проаналізувати невідповідності вигравіюваних написів на її клинку із реальними історичними подіями.

Ключові слова: Національний музей історії України, П. Вітгенштейн, Російсько-французька війна 1812 р., археологія, розкопки Десятинної церкви, К. Лохвицький, зброя

Summary

The article refers to the life of Field Marshal P. Wittgenstein, the circumstances in which his cavalry saber hit the archaeologist K. Lokhvitsky and then to the Museum of Antiquities at the University of St. Vladimir in Kiev. An attempt was made to analyze non-engraved inscriptions on the blade of real historical events.

Keywords: National Museum of Ukrainian History, P. Wittgenstein, Russian-French War of 1812, archeology, excavation of Desyatynna church, K. Lokhvitsky, arms

Життя генерал-фельдмаршала Петра Християновича Вітгенштейна (1768–1843) було тісно пов'язане з Україною. Тут він народився (у Ніжині або в Переяславі), тут починалася його військова кар'єра (легкокінний Український полк, Маріупольський та Єлисаветградський гусарські полки), тут він провів останні роки.

Зенітом слави П. Вітгенштейна став період Російсько-французької війни. У 1812 р. він очолив 1-й Піхотний корпус, створений у складі армії М. Барклая де Толлі для захисту Санкт-Петербурга від наполеонівських маршалів Макдональда та Удіно. Французам вдалося відрізати російські війська від тилу, сили були нерівними, та П. Вітгенштейн наважився атакувати. 18 липня почалася битва біля с. Клястиці (нині – Вітебська обл., Білорусь) – одна з найважливіших у кампанії 1812 р. В авангарді корпусу стояв Гродненський гусарський полк на чолі з генерал-майором Яковом Кульневим (у цій битві його було смертельно поранено), до нього П. Вітгенштейн привів ще два полки егерів, а за ними стояла 5-та дивізія під командуванням генерал-майора Берга. На світанку наступного дня почалася атака. Під перехресним вогнем французи відходили за річку Двину, намагаючись за собою підпалити міст, але росіяни пробігли через вогонь і блискавичним ударом захопили Клястиці. Наступ французів на Санкт-

Петербург вдалося зупинити.

Після цієї битви П. Вітгенштейна проголосили “рятівником Петербурга”, на честь нього склали пісні (“Хвала, хвала тебе, герой, что град Петров спасен тобой!”), з’явилося багато вигравійованих зображень переможця. А цар Олександр I нагородив його орденом св. Георгія 2-го ступеня, призначив пожиттєву пенсію 12 тисяч карбованців; навіть дружина генерала, Антуанетта Станіславівна, була удостоєна ордена св. Катерини¹.

У жовтні того року, коли Наполеон виводив свою армію з Москви, П. Вітгенштейн вибрав корпус маршала Сен-Сіра з Полоцька, за що імператор, навіть ще до остаточного звільнення міста, призначив його генералом-від-кавалерії.

Таланти графа не обмежувалися лише військовою сферою, він був і непоганим дипломатом: у особистому листуванні він переконав прусського генерала Йорка вивести війська з підпорядкування Макдональда, і таким чином фактично підірвав боєздатність наполеонівського маршала².

Під час закордонного походу, після раптової смерті М. Кутузова, П. Вітгенштейна призначили головнокомандувачем Російсько-прусської армії (квітень 1813 р.). Однак після кількох невдалих битв і вимушеного відступу в армії почала визрівати недовіра до генерала. У травні, з прибуттям на фронт Барклая де Толлі, Вітгенштейн подав у відставку і до 1814 р. очолював російський корпус у Богемській армії.

1818 р. П. Вітгенштейн повернувся в Україну. Його призначили командувачем 2-ю армією, штаб якої розташовувався у Тульчині. Цікаво, що його ад’ютантом був П. Пестель. Граф навіть не підозрював, що будинок, в якому він мешкає, є місцем таємних зібрань, а його син Лев, флігель-ад’ютант Олександра I, тісно пов’язаний з Південним та Північним товариствами. Коли почалося слідство у справі декабристів, П. Вітгенштейн доклав чимало зусиль, аби ім’я його сина не фігурувало у списку обвинувачуваних³.

1829 р. фельдмаршал остаточно звільнився з армії. Останні 14 років свого життя він провів у с. Кам’янка Ольгопільського пов. Подільської губ. (нині – м. Кам’янка, Придністровська Молдовська республіка). У мирному житті граф займався благоустроєм свого маєтку, який в 30-ті рр. XIX ст. перетворився на багатогалузеве господарство. Тут було налагоджено сільськогосподарське (тонкорунне вівчарство, заводське конярство, виноградарство) та промислове (винокурний та пивоварний заводи, миловарна та воскобійно-свічкові майстерні) виробництво⁴. Особливою ж любов’ю графа були його виноградники. Сучасники шанують П. Вітгенштейна як родоначальника високоякісного виноградарства та виноробства у Придністров’ї⁵.

У Петра Християновича в Україні було чимало приятелів, з якими він охоче спілкувався та проводив вільний час. Одним із них був київський археолог Кіндратій Андрійович Лохвицький (1774–1849), який брав участь у розкопках Десятинної церкви (1824) та засипаних землею у XVIII ст. Золотих воріт, відкрив фундаменти Ірининської церкви⁶.

¹ Гупало С. Князя Витгенштейны: забытый отец и неизвестный сын // Зеркало недели. – № 42. – 2001. – 27 октября.

² Харманн (Оснабрюк) Г. Он боролся не без славы. Генерал-фельдмаршалу графу Петру Христиановичу Витгенштейну посвящается // Партнер. – № 5. – 2008.

³ Гупало С. Вказана праця.

⁴ Вітгенштейн Петро Християнович [Ел. джерело]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%88%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE_%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 17.04.2017). – Назва з екрана.

⁵ 4 жовтня 2011 р. у Бендерській фортеці було встановлено бюст П. Вітгенштейна та презентовано коньяк 50-річної витримки “Князь Вітгенштейн” виробництва ЗАТ “Квінт”. Серед почесних гостей були нащадки князя, які спеціально приїхали з Німеччини – Олександр Сайн-Вітгенштейн з дружиною княгинею Габрієлою.

⁶ Мельничук Г. Как в Киеве Золотые ворота два раза “открыли” [Ел. джерело]. – Режим доступу: http://www.kiev-code.com.ua/site/page.php?id_part=624&lang=RU&id_article=195 (дата звернення: 17.04.2017). – Назва з екрана; Кияшко А. Археолог-мистик – Кондратий Лохвицкий // Музей одной улицы [Ел. джерело]. – Режим до-

19 липня 1830 р. П. Вітгенштейн із К. Лохвицьким, у компанії генерал-фельдмаршала графа Дибича, вигадали цікаву розвагу – “самосплав через Дніпро” під назвою “Клястич”, відсвяткувавши таким чином річницю битви, яка прославила П. Вітгенштейна у 1812 р.⁷. А за три тижні до цього фельдмаршал надіслав Кіндратію Андрійовичу подарунок із супровідним листом, у якому були такі слова: “Поважаючи священні старожитності та любов Вашу до них у розкритті Десятинної церкви у Києві, вручаю Вам на згадку шаблю <...> з написом «За хоробрість». Вона прислужилася мені у 1812 році”⁸.

Саме ця шабля (№ 3–44) нині зберігається у НМІУ (Фото 1).

Фото 1.

Це гусарська шабля кінця XVIII – початку XIX ст., виготовлена у Російській імперії. Клинок однолезвий, однодольний, з невеликою елманню на кінці. Руків’я гофроване, позолочене, з фігурною запобіжною ручкою (ефес закритого типу) і написом “За хоробрість”. Дерев’яні піхви обтягнені шкірою і оправлені позолоченою міддю з поздовжніми прорізами⁹.

Усі параметри шаблі наведено в сантиметрах (виміри здійснені за методикою ст. наук. співробітника Інституту історії України НАН України Д. Тоїчка)¹⁰: А (довжина шаблі) – 98; В (довжина клинка) – 83,5; С (ширина клинка) – 4,3; D (ширина елмані) – 3,2; Е (довжина елмані) – 22; F (кривизна клинка) – 7,1 (4,1); G (відстань до перпендикуляра) – 37; L (довжина хрестовини) – 12,5; N (довжина руків’я) – 12,5; R (висота перехрестя) – 7.

На верхній стороні клинка вигравіювано напис: “За храбрость жалованная Сабля Государемъ Императоромъ Павломъ I-м Графу Петру Християновичу Видгенштейну Который съ Этою Саблею защищалъ Росію отъ Непрiятеля в 1812-мъ году”. (Фото 2, 3, 4, 5, 6)

Фото 2.

ступу: <http://onestreet.kiev.ua/2009/08/> (дата звернення: 17.04.2017). – Назва з екрана; Сидоренко В. Шабля фельдмаршала // Молодь України. – 1966. – 12 серпня.

⁷ Ананьева Т. Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам) // Наукові записки Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 603–630.

⁸ Копія листа П. Вітгенштейна, що супроводжував подаровану К. Лохвицькому шаблю. Зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. 11, спр. 22952.

⁹ НМІУ. Інвентарна книга групи “Зброя” (“З”). – Т. 1. – №№ 1–728. – Запис про експонат 3–44 здійснено 10.07.1948 р.

¹⁰ Денисова М. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. / под ред. проф. Г. А. Новицкого. – М.: Госкультпросветиздат, 1953. – С. 37.

Фото 3.

Фото 4.

Фото 5.

Фото 6.

На нижній стороні клинка – напис: “1830-го года Юня 29-го дня Подарена сия Сабля Генералъ Фелдмаршаломъ Графомъ П. Х. Видгенштейномъ Напамять За раскрытіе Десятичной церкви в Кіеве чиновнику 5 Класса Кодрату Андрееву сину Лохвицкому”. (Фото 7, 8, 9, 10)

Фото 7.

Фото 8.

Фото 9.

Фото 10.

Слід зазначити, що К. Лохвицький не просто цікавився археологією, але й активно популяризував її. Разом із першим ректором Університету св. Володимира М. Максимовичем, митрополитом Євгенієм Болховитіновим, істориком і археологом М. Берлинським 1835 р. він ініціював створення Комітету з дослідження старожитностей – першого наукового товариства вивчення археологічних пам'яток. Очолив його попечитель Київського навчального округу Є. фон Брадке.

Завдяки Комітету при університеті було засновано Музей старожитностей, яким, протягом перших трьох років (1836–1838), керував К. Лохвицький. За цей час йому вдалося сформувати колекцію із 150 експонатів. Він брав на облік речі, фіксував їх у спеціальному журналі, зазначаючи розміри, походження, датування. З його ініціативи було навіть надруковано об'яву з пропозицією передавати до музею речі, що становили історичну цінність¹¹. Значну частину експонатів становили предмети з власної колекції Лохвицького. У НМІУ зберігається копія “Книги для запису речей Музею старожитностей Імператорського університету св. Володимира” (у 1936 р. колекції університетського музею були передані до ЦІМ – нині НМІУ), де під № 83 записано: “Сабля «За храбрость» Высочайше пожалованная князю Витгенштейну, с которою он защищал Россию от неприятеля в 1812 г. и которую подарил чиновнику 5-го класса Лохвицкому, при письме за открытие Десятинной церкви”¹². А в графі “Когда, откуда и за каким № получены вещи”, навпроти №№ 1–88, зазначено: “Принесены в дар для основания Музея чиновником 5-го класса Лохвицким в день торжественного открытия Императорского университета св. Владимира, 1834 г. июля 15 дня, при предписании попечителя Киевского учебного округа фон Брадке от 15 июля 1834 года за № 16”¹³.

Порівнюючи написи на шаблі із відомими історичними фактами, можна помітити деякі невідповідності. Річ у тім, що у списку нагородної зброї П. Вітгенштейна справді є шабля – золота, з діамантами, яку він отримав у 1807 р. Але ж К. Лохвицькому було подаровано шаблю із позолоченим ефесом та написом про те, що її отримано від імператора Павла І. Військова традиція нагороджувати золотою зброєю була заснована Петром І, але за часів правління Павла І (1796–1801) офіцерів та генералів нею не нагороджували, оскільки імператор запровадив орден св. Анни. Третій його ступінь (а з 1816 р. – четвертий) надавали за бойові заслуги, а знак кріпився на ефесі звичайної шпаги або шаблі. У 1805 р., за Олександра І, нагородження золотою зброєю відновили. Відповідно до статуту, було три види нагородної орденської зброї – Золота зброя з діамантами, Золота зброя “За хоробрість” та Аннинська зброя – найнижчий

¹¹ Аманьєва Т. Вказана праця.

¹² Книга для записи вещей Музея Древностей Императорского Университета св. Владимира. По разряду Древностей. – От № 1 до № 10431. – Копия. Переписала в 1992 г. Романюк Л. Н.

¹³ Там само.

ступінь ордена св Анни¹⁴.

Світло на питання проливає виявлення практично аналогічної шаблі, що зберігається в колекції Державного історичного музею у Москві і належала, за припущенням, згаданому вже генерал-майору Я. Кульневу, який разом із П. Вітгенштейном брав участь у битві під Клястицями. От що пише про цю шаблю російська дослідниця: "...Згідно формулярного списку, Я. Кульнева було нагороджено не звичайною Золотою шаблею, а оздобленою діамантами. На досліджуваному зразкові діамантів нема. У всьому ж іншому зброя є типовою легкокавалерійською шаблею 1798/1802 рр. У неї сталевий клинок, викривлений, однолезовий, з одним широким долем та дволезовим бойовим кінцем. Руків'я цієї шаблі зроблене з позолоченої бронзи з проточеними поперечними жолобками. Спинку руків'я прикриває позолочена латунна планка, що переходить у голівку. Гарда з позолоченої латуні складається з дужки, що під прямим кутом з'єднується з хрестовиною, та хрестовини, що має на кінці дещо відтягнуте донизу заокруглення. Перехрестя – пласке, фігурне, шириною біля основи 42 мм. На хрестовині вигравійовано напис "За хоробрість". Піхви зроблені з дерева, обклеєні чорною шкірою та окуті майже по всій довжині латунню. Загальна довжина зброї – 1050 мм, довжина клинка – 925 мм, ширина біля п'яти – 38 мм"¹⁵ (Фото 11).

Фото 11.

Як бачимо, шабля Я. Кульнева дещо довша за шаблю П. Вітгенштейна, але в цілому надзвичайно подібна до неї, і так само мала б бути прикрашеною діамантами. Та справа в тому, що в XIX ст. внаслідок матеріальної скрути багато хто з офіцерів та генералів продавали свою золоту зброю. Нагороджені також нерідко подавали прохання про видачу їм не самої зброї, а її грошового еквівалента, щоб потім замовити дешевший екземпляр з позолоченим ефесом замість золотого¹⁶. Можливо, саме так і довелося свого часу вчинити генералам П. Вітгенштейну та Я. Кульневу.

¹⁴ Георгіївська зброя [Ел. джерело]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%8F (дата зверення: 17.04.2017). – Назва з екрана.

¹⁵ Бегунова А. Русское наградное холодное оружие в XVIII–XX вв. // Новый Оружейный Журнал Магnum. – № 7. – 2001.

¹⁶ Там само.

Однак чому ж П. Вітгенштейн не звернув уваги на помилку гравера, який вказав, що саме імператор Павло I жалував цю шаблю? Не міг же граф не пам'ятати, що свою єдину нагородну шаблю він отримав у 1807 р.?

Єдиним поясненням, здається, є те, що обидва написи були виконані на замовлення К. Лохвицького. Він був статським радником, археологом-аматором, завідувачем музею, але при цьому міг і не надто пильно стежити за хронологією палацових змін.